

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

УДК 332:316.334.52](477)(045)

Ярослава Верменич

член-кореспондентка НАН України,
докторка історичних наук, професорка,
завідувачка відділу історичної регіоналістики
Інституту історії України НАН України
E-mail: verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

КОНЦЕПТ РЕГІОНУ У ГЕОКУЛЬТУРНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена висвітленню домінантної ролі концепту «регіон» у геокультурному дискурсі та вдосконаленню методологічних засад територіальної організації соціуму в контексті пріоритетів регіональної політики України. Наголошено, що в регіонах, як суспільно-географічних та адміністративних ареалах, відбуваються трансформаційні процеси реформування економіки та суспільного устрою, які змінюють як інституційні, так і ідентифікаційні вектори просторового розвитку. Акцент зроблений на розгляді регіону як історично сформованої соціокультурної спільноти, в межах якої місцеві регіональні структури взаємодіють із макро- та мікросоціальними інститутами. Звертається увага на те, що у природничих і соціогуманітарних науках існують різні підходи до визначення поняття «регіон». Найчастіше ним позначається територія, яка є очевидною єдністю з географічної точки зору, населення якої зберігає спадкоємність, поділяє спільні цінності та намагається відтворювати й розвивати свою самобутність з метою стимулювання культурного, економічного та соціального прогресу.

Доведено, що геокультурний ракурс наукового пізнання дає змогу дослідити регіон як цілісну систему типів господарських зв'язків та комунікацій, оцінити його роль у трансляції цінностей світової й національної культури, зрозуміти історично сформовану унікальність території. Регіон осмислюється як певна просторова соціокультура з притаманними їй механізмами відтворення, самопізнання й самовираження. Таке осмислення можливе лише на основі занурення у специфічну ауру регіональних типів світовідчуття й світорозуміння, регіональних настроїв і уподобань, що змінювалися впродовж віків. Першорядної ваги при цьому набуває аналіз співвідношення регіональних, національних і загальносвітових інтересів і цінностей, проблем регіоналізації суспільної свідомості, індикаторів регіональних стилів поведінки.

Ключові слова: регіон, просторовий розвиток, геокультурні дослідження, регіональна ідентичність, регіональна політика.

Постулат «світ як система регіонів» на наших очах швидкоплинно стає нормою, трансформується, набуває нових просторових обрисів. Знайти місце регіону, територіальності, локальності в системології соціогуманітаристики – завдання непросте, але за сучасного рівня наукових знань цілком досяжне. Хоч терміни «регіон», «регіональний розвиток», «регіональна політика», «регіональні пріоритети й інтереси» є широко вживаними у законодавстві України, їхню теоретичну концептуалізацію навряд чи можна вважати завершеною. Образність і метафоричність мови регіоналізму, в якій з'явилися поняття «вузлова точка», «острів інновацій», «регіон регіонів» тощо, хоча й дещо ускладнює наукову ідентифікацію, відкриває широкий простір для інтелектуальних дебатів, і, отже, стимулює науковий пошук.

Сьогодні вже можна впевнено констатувати, що регіональний поділ у наш час – основа організації територіальності, а концепт регіоналізму – універсальна пояснювальна схема у системі методологічного конструктивізму. Методологія аналізу в історичних науках передбачає структурування проблем дослідження, аналіз змісту категорій і понять, відбір принципів і критеріїв інтерпретації фактів. Вона розглядається як внутрішньо диференційована і спеціалізована галузь знання, яка вивчає механізми його організації, логіку розвитку думки, структуру наукової мови. Доволі довго методологічні принципи дослідження регіональності базувалися на геополітичних (з пріоритетами сили чи безпеки) та гео економічних (базованих на параметрах розвитку) підходах. В міру того, як на перший план у взаємодії регіонів виходили принципи обміну, престижу, культурних впливів, пріоритети відчутно змістилися у сферу геокультури. Адже в кінцевому рахунку від рівня культури залежить вибір соціумом того чи іншого варіанту суспільної організації, який і визначає алгоритм подальшого розвитку.

Геокультурні підходи створюють можливості моделювання образу країни, її ресурсного потенціалу, територіальної структури з врахуванням географічних, мовних, культурних, релігійних особливостей її частин та специфічної регіональної ідентичності. Якщо для гео економіки основоположними є поняття ринків, товарних потоків, в рамках геокультури особливої ваги набувають поняття культурних ландшафтів, мереж, антропоструктур, переміщень населення. Геокультурні підходи відрізняються від історико-генетичних насамперед схильністю до діахронії. Якщо історична наука тяжіє до вертикальних історичних зрізів (за періодами) і генетичних схем, то історична географія і культурологія виходять з необхідності пов'язати історичні зрізи і визначити загальні тенденції розвитку певного просторового об'єкта – його походження, послідовність

і стадіальність змін, інерційність еволюційних процесів. Особливий інтерес виявляється при цьому до історії освоєння території, специфіки природокористування, комунікацій, топоніміки, формування регіональної свідомості.

Методологічною основою геокультурних концепцій просторового розвитку є комплексне дослідження окремо взятої території як історично сформованої спільноти та соціокультурної цілісності, що має власний, притаманний лише їй темпоритм розвитку. Увага фокусується на її місці в системі центр-периферійних відносин, особливостях регіонального політичного процесу і специфічних рисах локальної ідентичності. Регіональна діагностика здійснюється як у формі моніторингу суспільних настроїв, так і за допомогою зосередження уваги на окремих case-studies в історичній ретроспективі і в сучасних умовах. Аналізується місцевий «пантеон героїв», особливості історичних традицій та регіонального міфотворення, відповідна символіка. Предметом постійної дослідницької уваги є стереотипізація образів Іншого у суспільній свідомості – як віддзеркалення особливостей світосприймання та соціонормативної і політичної культури, або ж як інструмент маніпулювання свідомістю.

Необхідність нових підходів і нових оціночних критеріїв у науковому аналізі регіоналізації зумовлюється не в останню чергу вичерпаністю усталених парадигм такого аналізу. Культурно-цивілізаційна поліфонія у сполученні з процесами децентралізації вже не піддається осмисленню в рамках традиційних, в основі своїй економіко-географічних домінант. Політична конструкція світу дедалі частіше виявляє симптоми нового, комплексного, «дифузного» світоустрою, елементи рухливої транскордонної географії. За таких умов класичні теорії регіоналізму втрачають значну частину своїх креативних якостей. Їм виявляється не під силу «враховувати багатомірність, плюралізм і всю повноту сучасних процесів регіоналізації й зрозуміти, яким саме чином вони соціально конструюються»¹. Географи й економісти запропонували у цьому зв'язку три концепції, які, на їхній погляд, не лише пояснюють, але й спрямовують процес регіонального соціально-економічного розвитку. Перша – концепція сталого розвитку – базується на геосистемному підході й орієнтується на максимальне збереження людського й ресурсного потенціалу. Друга – концепція еволюційно циклічного розвитку – спирається на напрацювання школи М. Кондратьєва і є по суті аналогом геополітичного підходу,

¹ Schulz M., Söderbaum F., Öjendal J. Introduction: a framework for understanding regionalization // Regionalization in a globalizing world: a comparative perspective on forms, actors and process. London–New-York, 2001. P. 5.

спрямованого на створення конкурентних переваг територій у соціально-економічному просторі. Третя – концепція стратегічної безпеки – передбачає узгодження короткострокових і перспективних цілей на основі геостратегічного підходу до проблем збереження життя й здоров'я населення².

Кінець ХХ ст. ознаменувався значними змінами в осмисленні співвідношення географічного й соціального просторів – аж до появи моделей транснаціонального соціального простору. Автор однієї з них Л. Пріс бачить основну причину реконфігурації соціальних та просторових відносин у появі нового типу транснаціональної міграції. До настання глобалізаційної ери поняття «територія» чи «локальність» відповідали тій чи іншій формі єдиного соціального простору, а цей останній, своєю чергою, займав чітко окреслений географічний простір. У соціогуманітаристиці поняття географічного й соціального простору завжди розмежовувалися. Географічний простір розглядався як територія обмежена кордонами, з власними аспектами дистанції, щільності, територіальної організації, а соціальний – як складне переплетення соціальних дій, систем символів, інфраструктури тощо. Якщо ж говорити про сучасні параметри оновлення, то вони повинні мати у своїй основі відхід від лінійності й однозначності. Уведення у наукові дискурси поняття «фрактал» на означення частини, здатної повторювати контури цілого з певним коефіцієнтом подібності, відкрило шлях до представлення простору як такого, що має специфічну топологічну (мережеву) структуру. Підвищений рівень конфліктності у такій структурі виводиться з прискорення форм ціннісної скороминушності на основі зростання ролі віртуальних культурних феноменів – соціокодів, міфологем. Фрактальний дуалізм (дихотомія) онтологічних цінностей стимулюється невизначеними геополітичними орієнтаціями і значно ускладнюється в разі застосування сучасних маніпулятивних технологій.

У контексті міждисциплінарності й потужного тиску метафоризації понять під впливом постмодернізму проблеми тезаурусу набувають особливої актуальності, і не лише в системі історичного мислення. На основі напрацювань семіотики й семантики формується науковий простір тезаурології як підсистеми культурологічних досліджень. В поняття тезаурусу здебільшого вкладається процес систематизації й структуризації

² Гукалова И.В. Качество жизни населения: новое видение задач общественной географии // Новые географические знания и направления исследований. К., 2006. С. 47.

термінів навколо певного операційного ядра. Зрозуміло, що в історичній регіоналістиці таким смисловим ядром (дескриптором) виступає поняття регіон. Але не тільки воно – мова регіоналізму надзвичайно пластична, насичена метафорами й евфемізмами. Фахівці навіть констатують, що під впливом поширеного у сучасній науці конструктивізму в регіоналістиці спостерігається переважання епістемологічного (когнітивного) начала над територіально-географічним.

Почнемо з головного: як визначати регіон, виходячи з вимог «пост-некласики»? У регіональному аналізі, особливо коли йдеться про ретроспективу, завжди є спокуса розглядати регіон як даність, обмежену колишніми кордонами чи певними адміністративними рамками. На такому фундаменті будуються, зокрема, спрощені схеми поділу України за принципом «Схід – Захід». Зрозуміло, що колишня державна належність чи тривале перебування у рамках певної адміністративної одиниці накладає на регіональний розвиток ні з чим не зрівняний відбиток. І все ж погляд на регіон як на щось застигле, замкнуте у певних рамках і наділене певними смислоутворюючими ознаками, уявляється непродуктивним. Регіон – не лише об'єкт, але й суб'єкт, він сам себе вибудовує і видозмінюється у цьому процесі. Регіон – це ще і рамка, певний контур для порівнянь і узагальнень. Семантична структура регіону і відповідного образу формується під впливом багатьох чинників – політичних, ідеологічних, культурних та інших. Тому так важливо по можливості чітко визначити місце кожного історичного регіону у багатоманітні просторових форм з врахуванням специфічності усіх його складників.

Щоб забезпечити зваженість у поглядах на регіон в контексті геокультурних практик, важливо уникати двох крайнощів. Першої – розгляду регіону за аналогією з конструктивістськими поглядами на «народ», «масу» («*the masses*», «*ordinary persons*») як на об'єкт «націоналізуючого» впливу, а не як на суб'єкт, що здатен сам себе націоналізувати («*self-nationalizing subjectivity*»). Адже саме на регіональному рівні найвиразніше простежуються інтенції місцевих співтовариств до своєї «само-націоналізації на побутовому рівні» («*domestic self-nationalization*») – з своєю інструментальним розумінням етнічності як символічного ресурсу і важеля релігійно-етнічної мобілізації. Парадоксальним чином ці інструменталістські підходи зміцнюють примордіальні моделі етнічності, бо розглядають національну культуру, традиції як певні невідчужувані і незмінні у своїй основі цінності. У регіональній аналітиці надзвичайно важливо уникати крайнощів етноцентризму, роблячи акценти на багаторівневому баченні проблем, породжуваних регіональним розмаїттям.

Методологічний ключ до їх розгляду у такому контексті здатен дати уведений Дж. Розенау неологізм «фрагмеграція» на означення взаємодії інтеграції й фрагментації³.

Друга небезпека, яка підстерігає дослідника регіональної специфічності, полягає у звуженні «поля зору». Коли науковця цікавлять, при-міром, культурні ландшафти, він обирає натуралістичний чи естетичний підхід, і тоді у фокус його уваги потрапляють окремі локуси, фрагменти, «визначні місця», орієнтовані на певну культурну моду. Якщо дослідник – містознавець, то з канонами урбаністичного підходу він підходить і до оцінки багатоаспектних явищ сільського способу життя. Коли ж предмет дослідницького інтересу – «шрами історії», на перший план виходить «егоїзм болю», і тоді доводиться комбінувати різні підходи – геополітичні, геоекономічні, геокультурні, досліджувати наслідки війн, династичних угод, дипломатичних поразок тощо. За будь-якого підходу регіон має осмислюватися як мінлива реальність із «плаваючими» кордонами, що неминуче потягне за собою уважне дослідження «ментальних карт» та ідентифікаційних практик.

«Антропологізація» (як і своєрідна «деантропологізація») погляду на регіон диктує необхідність перегляду усієї системи представлення в предметному полі соціальної й культурної історії проблем територіальної організації суспільства й відповідної політики, включно з оновленням термінологічного інструментарію. Хронічна неухвага соціогуманітаристики до просторових форм суспільної організації відбилася поміж іншим у відсутності узагальнюючої категорії на означення відповідного напрямку політики. Логічно назвати територіальною політикою увесь комплекс цілераціональних дій держави й соціуму щодо забезпечення оптимального територіального членування, організації взаємодії по лінії «центр-периферія», забезпечення інституційної структури управління «місцями» й місцевого самоврядування тощо. Але таке узагальнююче поняття у відповідних наукових дискурсах донедавна взагалі не фігурувало, і лише тепер починає вводитися у активний науковий обіг політологами. Навіть більш звичне (хоч і дещо вужче за змістом) поняття «регіональна політика», яке використовувалося на означення підтримання балансу місцевих і національних інтересів, не було «в пошані» в СРСП і довго не потрапляло до числа пріоритетів у конституційному полі незалежної України. Тим часом дисфункціональність в системі центр-периферійних

³ *Rosenau J.N.* Along the domestic-foreign frontier: Exploring governance in a turbulent world. Cambridge, 1997.

відносин на всьому пострадянському просторі має тенденцію до поглиблення.

Попри наймовірно широкий спектр практичного застосування, категорія «регіон» не відрізняється чіткими концептуальними рамками. У процесі її «огранювання» використовується, як правило, доволі умовні критерії – від «географічної близькості» (*geographical proximity*) у А. Харрела⁴ до «регіональної консолідації» (*regionness*) у Б. Хеттне та Ф. Содербаума⁵. Наголошують також на культурній однорідності та відчутті спільності. Очевидно, однак, що ці критерії застосовні до регіону такою ж мірою, як і до нації, держави, провінції тощо. Переосмислення змісту поняття «регіон» іде, починаючи з кінця 80-х рр. минулого століття, у напрямі визнання наявності регіонів, які уже не локалізовані у межах окремої держави. Якщо у Декларації конференції Ради Європи в Бордо (1978) про регіон ішлося як про співтовариство людей, локалізоване у найкрупніших територіальних одиницях у рамках певної держави, то Європейська хартія регіоналізму, прийнята Європейським парламентом десять років потому, вже визначала регіон як територію, що є явно окресленим логічним об'єктом з географічної точки зору, а з соціокультурної точки зору характеризується особливою ідентичністю, яку населення готове підтримувати й розвивати з метою сприяння культурному, економічному й соціальному розвитку⁶.

У сучасних інтерпретаціях регіону домінують або його аналіз у контексті власного життєвого простору з специфічною територіальною ідентичністю, або його представлення у вигляді своєрідної мисленнєвої конструкції з певним набором відповідних критеріїв. Окрім звичних визначень регіону у наукових дискурсах фігурують «геополітичні одиниці», «географічні території», «екологічні зони». Відносини з владою на регіональному рівні позначаються термінами «регіональне управління», «регіональне самоврядування», а горизонтальні міжрегіональні зв'язки дедалі частіше вкладаються у формулу «регіон – регіони». Суверенізація на рівні країни природно тягне за собою прагнення регіонів до зміни власних статусів, що часто вкладається в поняття «суб'єктивізації регіо-

⁴ Hurrell A. The regional dimension in international relations theory // Global politics of regionalism: theory and practice. London, 2005. P. 353.

⁵ Hettne B., Soderbaum F. Theorizing the rise of regionness // New political economy. 2000. Vol. 5. P. 457-474.

⁶ Community charter of regionalism // Official journal of the European communities. Brussel, 1988. P. 296-301.

нів», тобто набуття ними властивостей суб'єктів економічного і політичного впливу на зміст загальнодержавної політики.

В ідеалі регіон асоціюється з особливим світом, якому притаманний специфічний спосіб сприйняття реальності, особливе світовідчуття з певним набором усталених традицій. Та чи часто сучасні регіони відзначаються більш-менш однотипними світоглядними характеристиками навіть в розрізі окремих міст, не кажучи вже про індивідуальне світосприймання? До того ж найбільш усталена парадигмальна диференціація регіону – «регіон як соціум» виразно конкурує з трьома іншими – «регіон як квазідержава», «регіон як квазікорпорація», «регіон як ринок». Поняття «регіон» придатне і як метафора для позначення простору чи території, і як категоріальне узагальнення територіальної форми демократії, і як синонім периферійності політики.

Регіон – головний суб'єкт регіоналістики. Від точної концептуалізації цього терміну залежить і визначення похідних від нього понять регіоналізм, регіональна ідентифікація, типологія регіонів, регіональна політика тощо. Проте універсального, загальноприйнятого визначення регіону не існує. Міжнародно-політичні, філософські, географічні, історичні визначення регіону істотно різняться. Відсутній і той комплексний критерій, відповідно до якого регіон виокремлюється на фоні інших територіальних відмінностей. Поняттям «регіон» може позначатися і господарсько-економічна сфера, і географічно-адміністративна одиниця, і історико-культурна зона. «Тобто дана категорія універсальна, операціональна і продуктивна настільки, наскільки універсальна, операціональна і продуктивна в принципі будь-яка типологія і класифікація в галузі соціального знання»⁷.

Як зазначає фахівець з проблем європейського регіоналізму І. Іванов, саме по собі поняття «регіон» є в Європі радше збірним, ніж строго визначеним. Як у системах управління, так і у широкому вжитку під цей термін підводяться досить різні типорозміри територій окремих держав. Серед спеціалістів і досі не завершені суперечки щодо того, чи варто підходити до цього поняття «нормативно» (тобто спираючись на чисто адміністративні принципи поділу), чи «аналітично» (тобто через групування певних територіальних зон зі схожими або взаємодоповнюваними характеристиками)⁸. Географи розрізняють регіони різних рівнів – від локального і національного до континентального і глобального, при чому

⁷ Симонян Р. От национально-государственных объединений к региональным (проблемы мезоуровня в организации общественных систем) // Вопросы философии. 2005. № 3. С. 24.

⁸ Иванов И.Д. Европа регионов. – М.: Международные отношения, 1998. С. 15.

одні визначають його як господарсько-економічну спільність, а інші – як географічно-адміністративну одиницю. Кордони соціально-просторових одиниць найчастіше вимальовуються невиразно, тому в історичних працях регіон – це здебільшого територіальний спосіб виокремлення і узагальнення, а не чітко окреслений об'єкт.

У найзагальнішому вигляді регіон виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, яка є однорідною з погляду певних визначальних критеріїв і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій. Коли регіон визначається в такий спосіб, увага фокусується на домінуванні внутрішніх зв'язків (економічних, соціальних та інших) як більш інтенсивних щодо зовнішніх, які сполучають регіон з рештою території як частину з цілим. В ухваленому 1994 р. Статуті Комітету європейських регіонів поняттям «регіон» позначається територія, яка є очевидною єдністю з географічної точки зору, або такою територіальною єдністю, спадкоємність і населення якої поділяє спільні цінності та намагання зберігати і розвивати свою самобутність з метою стимулювання культурного, економічного та соціального прогресу⁹. Хартія регіоналізму, що її прийняв Європарламент у 1998 р., визначає регіон як гомогенний простір, що характеризується фізико-географічною, етнічною, культурною спільністю, а також спільністю господарських структур та історичної долі¹⁰.

Неконкретність і розпливчастість визначень регіону впливає не стільки з недостатньої наукової розробки проблеми, скільки з полісемантичності терміну, яким позначаються зовсім різні просторові реальності – від міжконтинентальних до замкнених простором міста. В радянській системі понять, зауважує В. Андерсон, термінологічне різноманіття, пов'язане з територіальним аспектом суспільного відтворення, не мало великого значення, оскільки розвиток будь-якої території визначався винятково галузевими рішеннями. Нині, за умов, коли територіальна одиниця є об'єктом управлінських рішень, а самі ці рішення можуть прийматися на різних рівнях управління, існує потреба у більшій чіткості понятійної системи, а також у законодавчо-правовому закріпленні статусу кожного рівня¹¹.

⁹ Регіональна політика та механізми її реалізації. К., 2003. С. 108.

¹⁰ Регионы и регионализм в странах Запада и России. М., 2001. С. 11.

¹¹ Андерсон В. Проблеми регіоналізації України: теорія, практика, перспективи // Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. К., 2002. С. 32.

У різних природничих і соціогуманітарних науках поняття «регіон» трактується по-різному. Погляди збігаються у визначенні регіону як умовно виділеного простору, який відрізняється від прилеглої території певною сукупністю відносно стійких природних і економіко-географічних зв'язків, що нерідко сполучаються із специфікою національного складу населення¹². Одне з найбільш вдалих узагальнюючих визначень регіону належить перу Е. Маркузен: «компактне територіальне співтовариство, яке історично еволюціонує, зосереджуючи в собі фізичне оточення, соціоекономічне, політичне і культурне середовище, а також просторову структуру, відмінну від інших регіонів і територіальних одиниць»¹³. Історика у цьому визначенні приваблює насамперед констатація історичної еволюції регіону як компактного територіального співтовариства; інші дефініції регіону зосереджуються виключно або переважно на природних та економічних чинниках.

Оскільки регіон – це не лише об'єкт впливу, але й суб'єкт господарської, політичної, культурної діяльності (а ще – арена складної політичної гри і зіткнення інтересів), то і дослідження регіоналізму та його проявів не може вестися у якійсь одній площині. Суттєві розбіжності, які спостерігаються у визначенні регіону, залежать значною мірою від мети, яку ставить перед собою той або інший дослідник. За точним спостереженням Л. Ремхельда, «регіон» – це своєрідний супертермін; його зміст залежить від того, які саме дослідницькі чи управлінські завдання ставить перед собою той, хто його застосує. Економіст розглядатиме регіон насамперед як господарську одиницю, географ – як геоландшафтну систему з відповідною антропогенною інфраструктурою, історик – як зафіксовану у джерелах територіальну структуру, культуролог – як спільноту, що має власний етніко-культурний вимір.

В рамках загальної теорії економічної географії термін «регіон» (район) розглядається як елемент територіальної організації суспільства за умови наявності індивідуальної специфіки, яка відрізняє дану територію від інших та єдності і взаємопов'язаності регіональних елементів, що дають змогу застосовувати при описанні даної території системний підхід. У суспільній географії район є ділянкою території, відносно цілісною ланкою суспільства, яка характеризується певною спеціалізацією і комплексно-пропорційним розвитком людської діяльності. Економічна

¹² *Зборовский Г.Е.* Существует ли региональная социология? // Социс. 2001. № 1. С. 101-102.

¹³ *Markusen A.* Regions: The economics and politics of territory. Lanham Maryland, 1987. P. 17, 251.

географія тяжіє до визначення регіону як територіально-спеціалізованої частини народного господарства, позначеною єдністю та цілісністю відтворювального процесу. Географи розрізняють кілька ієрархічних рівнів функціонування регіонів, виділяючи, крім макро-, мезо-, мікро-, ще й топо- регіони. Кожний з цих рівнів несе своє функціональне навантаження і відіграє свою роль у територіальному поділі праці. В сукупності всі вони утворюють економічний каркас геопросторової організації національного комплексу України.

Політико-географічні, як і культурно-філософські підходи до визначення регіону тяжіють до його розуміння не просто як до території, спільності фізичного простору, а як до людського співтовариства – із своїми механізмами відтворення, специфічною самосвідомістю, схильністю до самовираження й самореалізації. У політології регіон, як правило, має вигляд території зі власними політичними або адміністративними структурами, які у соціальній ієрархії розташовуються переважно між національним рівнем та рівнем місцевих органів державної влади. Регіон виступає при цьому як складова частина якогось духовного (культурного) і політико-територіального соціуму, що має досить чіткі кордони і відносно цілісну інфраструктуру свого життєзабезпечення. Соціологи здебільшого визначають регіон як соціально-екологічний простір, цілісну територіально-диференційовану спільноту людей і як простір певної соціальної структури, організації влади і культурних традицій, як місце емоційного зв'язку. У філософії й культурології регіон трактується як соціально-історичний простір, ареал духовно-культурної інтеграції, а також як культурно-цивілізаційна цілісність динамічних способів життєдіяльності людей.

Від філософських і політико-правових визначень регіону істотно відрізняються ті, які пропонуються етнологами, етнополітологами, етнопсихологами. Етнологи вважають квінтесенцією всіх існуючих типологій історико-етнографічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної культури, господарювання, соціальних зв'язках, закарбувавшись в історичній пам'яті людей, їх етно-регіональній свідомості та крайовій ментальності – чинниках достатньо вагомих як для власне регіоналізації, так і для регіональної політики. На погляд етнопсихологів, територіальні, історичні, геополітичні, етнокультурні, соціально-економічні та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їх утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління і використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконтактних зон.

Загальною тенденцією у новітніх підходах до визначення регіону є відхід від розгляду їх як суто територіальних феноменів. Плідним виявився погляд на регіони як на соціально-дискурсивні конструкти, відмінні від зовнішнього контексту. Саме з такого погляду на регіон впливає зміна кута зору: сьогодні регіон – не лише об'єкт регіональної політики, але й повноцінний суб'єкт економічних, соціальних, політико-правових процесів. Притаманні регіону особливі інтереси дають підставу вважати його населення специфічною соціальною групою, що має власний суб'єктивний досвід, ідентифікацію, ціннісні орієнтири, зразки поведінки, вербальні реакції. За О. Стегнієм та М. Чуриловим, «регіони можуть бути розглянуті як субспільноти, що входять на правах складових частин до територіально окреслених спільнот. При цьому регіональна спільнота взаємодіє з суміжно-прилеглими територіями не тільки по горизонталі, але й по вертикалі. Такий підхід дає змогу порівнювати регіональну ідентичність з іншими різновидами територіальних ідентичностей, насамперед з етнічною. Регіон постає як об'єктивна даність зі своїм реально існуючим фізичним простором, проблемами та інтересами, як суб'єктивно сприйманий індивідом простір»¹⁴.

Своєрідним узагальненням різних визначень регіону може бути сучасний погляд на нього як на триєдність природного, синтетичного (створеного впродовж тисячоліть існування людського роду) та соціального середовища, що становить функціональну, структурно-галузеву і просторову компоненту як господарського життя держави, так і навколишнього природного середовища. У системі понять регіоналістики регіон визначається як історично сформований соціальний ареал, більш-менш одинорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурую. Являючи собою компактну територіальну спільноту, регіон характеризується, як правило, специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян¹⁵.

Варто звернути увагу на уведене соціологами поняття «регіональна субкультура», яке застосовується на означення специфічної конфігурації цінностей, уявлень, традицій, соціокультурних практик, притаманних мешканцям певного регіону. Використання поняття «субкультура» дає змогу вибудовувати концепт регіональної ідентичності, базуючись саме на культурних механізмах утворення «уявлених спільнот». При цьому наголос робиться не стільки на аналізі ціннісних орієнтацій і преферен-

¹⁴ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. К., 1998. С. 5-7.

¹⁵ Верменич Я.В. Історична регіоналістика: навчальний посібник. К., 2014.

цій, скільки на реалізації їх у практиках, котрі часто можуть бути неусвідомлюваними, нераціональними, а здійснюватися на засадах традиції та звички. Беруться до уваги не лише сутнісні характеристики відповідних ментальностей, але й ситуативні чинники політичної боротьби за владу і статус. Далеко не кожен регіон може похвалитися наявністю усталеної, конкуруючої з національною, ідентичністю. Регіональні ідентичності, як правило, нестійкі й неусталені, але саме вони здатні фокусувати як позитивну, так і особливо негативну суспільну енергію. Від стану регіональної ідентичності великою мірою залежить формування притаманних саме даному регіону механізмів соціалізації громадян.

Концепт регіональної ідентичності можна розглядати з різних позицій – і як соціально-психологічне відчуття належності до регіонального співтовариства, і як своєрідний ресурс, що визначає роль і місце території у загальнонаціональному просторі, і як тактичну зброю в руках місцевих еліт. Його політичний вплив залежить не тільки й не стільки від сили внутрірегіонального «зчеплення», скільки від сили чи слабкості національної ідентичності. Політизація регіональних проблем різко посилює регіональні самоідентифікації. При цьому на соціокультурну динаміку настроїв і поведінкових моделей впливають не стільки самі по собі регіональні відмінності, скільки стійкі стереотипи, що формують відчуття глибини відмінностей, міфи ущемленості, старі образи. Загалом же регіональна ідентичність – конструкт, роль якого у системі суспільних відносин визначається ступенем гостроти проблем, породжених суперечливістю регіональних інтересів.

Осмислення процесу окультурення простору і центрування в ньому просторових образів – одне з пріоритетних завдань історичної регіоналістики. При цьому надзвичайно важливим уявляється зважений підхід до врахування геопросторових чинників: адже зрештою територію формують не стільки степи чи гори, скільки війни, політична боротьба, династичні угоди тощо. Часові і просторові параметри тут тісно переплітаються, а на просторові уявлення обов'язково накладаються політичні. Так виникає політико-географічний образ території – сполучення географічних і політичних уявлень про той чи інший географічний простір. Його складають не лише політичні, але й культурно-, економіко-, історико- і соціально-географічні образи, у тому числі й ті, які продукуються на основі геопросторових уявлень соціуму.

Надзвичайно широке трактування понять «регіон» робить предметне поле історичної регіоналістики майже неосяжним. Власне, таких предметних полів є кілька, навіть якщо винести «за дужки» аналіз міжрегіональної взаємодії поза рамками державних кордонів і зосередитися на українському контексті процесів регіоналізації й регіонобудівництва.

Перше предметне поле – це аналіз об’єктивних і суб’єктивних чинників регіоналізації, становлення і розвитку регіональної структури України. Його можна визначити як локально-ретроспективне бачення умов формування регіональної специфічності на різних етапах, у різних державних організаціях. Тут важливо показати об’єктивну суперечливість процесів регіоналізації, які відбивали як драматичну долю українського етносу, так і апетити його більш сильних сусідів. Цікаве дослідницьке завдання полягає в тому, щоб «вписати» логіку розвитку процесів регіоналізації в Україні у сучасний світовий контекст, розглянути його в руслі процесів глобалізації та соціальних трансформацій.

Друге предметне поле, присутнє у вітчизняних регіональних дослідженнях меншою мірою, відбиває рефлексії щодо регіоналізму і адміністративно-територіальної структури у суспільній свідомості України, насамперед в її політичній та історичній думці. Його можна охарактеризувати як ментально-історичне осмислення регіональної самосвідомості, насамперед у тій її частині, яка входить у сферу регіонознавства. Рух суспільно-політичної думки у напрямі усвідомлення витоків трагедії, яка спіткала український народ у зв’язку із розчленуванням його території, навряд чи піддається системному аналізу у рамках окремого наукового напрямку. Але характеристика місця і ролі пізнавального повороту, що відбувся на рубежі XIX і XX ст. і задав новий напрям не лише історіографічним рефлексіям, але й усьому історичному процесу на українських землях, становить неабиякий дослідницький інтерес.

І, нарешті, третє предметне поле – це теоретико-методологічне осмислення регіоналізації як процесу і як дослідницького об’єкта. Його можна назвати епістемологічно-локальним, оскільки воно ґрунтується на аналізі природи знання про регіони і його відповідності реальним процесам регіоналізації. Український регіоналізм в історичній ретроспективі вписаний у безкінечно складні переплетення просторово-часових процесів. Його оціночні характеристики позначені певним ступенем суб’єктивності, детермінованим умовами життя і особливостями історичної рефлексії на кожному історичному етапі.

Як бачимо, на формування тезаурусу історичної регіоналістики рівною мірою справляють вплив і політичні, і культурні чинники. Утім, у фокусі наукової систематизації незмінно перебуває концепт регіону. Те, що він лишається значною мірою розмитим і неусталеним, ускладнює завдання регіональної аналітики, яка сьогодні зіштовхнулася з тим, що дослідження в її руслі мають характер простої констатації подій та ситуацій або зосереджують увагу на зовнішніх впливах, які мають опосередковане значення для системного дослідження просторового роз-

виту. Вважаємо, що назріла нагальна потреба у створенні сучасної системи регіональної аналітики, побудованої на нових концептуальних засадах компаративних досліджень регіонів із застосуванням як зовнішніх характеристик, так і саморефлексій. Але без уважного осмислення геокультурних і геополітичних контекстів та смислів регіоналізації говорити про утвердження в Україні регіональної аналітики буде проблематично. Регіон – самоочевидна реальність у випадку, коли йдеться про конкретний, окреслений певними межами ареал. Якщо ж оперувати синтетичним поняттям регіону, то тут маємо справу не лише з об'єктом, але й із суб'єктом, який сам себе вибудовує і домислює. Попри цю діалектику інституалізація концепту «регіон» українової необхідна, адже від того, як може бути інституалізований термін «регіон», залежить розуміння як самого феномена регіоналізму, так і осмислення світового й вітчизняного досвіду регіоналізації. Зрештою, вироблення чітких критеріїв інституалізації буде мати суттєвий вплив і на результати соціотрансформаційних процесів в Україні, і процес формування української політичної нації, і європейські перспективи держави.

References

- Anderson V. (2002). Problemy rehionalizatsiyi Ukrayiny: teoriya, praktyka, perspektyvy In *Rozvytok Ukrayiny v rehional'niy perspektyvi: politychni, ekonomichni, sotsial'ni problemy rehionalizatsiyi*. – Kyiv: Stylos, S. 31-48. [in Ukrainian].
- Community charter of regionalism (1998). In *Official journal of the European communities*. Brussel, P. 296-301.
- Gukalova I.V. (2006). Kachestvo zhizni naseleniya: novoye videniye zadach obshchestvennoy geografii In *Novyye geograficheskiye znaniya i napravleniya issledovaniy*. Kiyev: Akademperiodika, S. 44-50. [in Russian].
- Hettne B., Soderbaum F. (2000). Theorizing the rise of regionness In *New political economy*. Vol. 5, P. 457-474.
- Hurrell A. (2005). The regional dimension in international relations theory In *Global politics of regionalism: theory and practice*. London.
- Ivanov I.D. (1998). Yevropa regionov. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya. [in Russian].
- Markusen A. (1987). *Regions: The economics and politics of territory*. Lanham Maryland.
- Regiony i regionalizm v stranakh Zapada i Rossii (2001). Moskva: IVI RAN. [in Russian].
- Rehional'na polityka ta mekhanizmy yiyi realizatsiyi (2003). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Rosenau J.N. (1997). *Along the domestic-foreign frontier: Exploring governance in a turbulent world*. Cambridge.

Schulz M., Söderbaum F., Öjendal J. (2001). Introduction: a framework for understanding regionalization In *Regionalization in a globalizing world: a comparative perspective on forms, actors and process*. London–New-York.

Simonyan R. (2005). Ot natsional'no-gosudarstvennykh obyedineniy k regional'nym (problemy mezourovnya v organizatsii obshchestvennykh sistem) In *Voprosy filosofii*. № 3, S. 20-28. [in Russian].

Stehniy O.H., Churylov M.M. (1998). Rehionalizm v Ukrayini yak ob'yekt sotsiologichnoho doslidzhennya. – Kyiv. [in Ukrainian].

Vermenych Ya.V. (2014). Istorychna rehionalistyka: navchal'nyy posibnyk. Kyiv. [in Ukrainian].

Zborovskiy G.Ye. (2001). Sushchestvuyet li regional'naya sotsiologiya? In *Sotsis*. № 1, S. 101-108. [in Russian].

Yaroslava Vermenych

THE CONCEPT OF THE REGION IN GEOCULTURAL RESEARCH OF SPATIAL DEVELOPMENT OF UKRAINE

The article highlights the dominant role of the concept of «region» in geocultural discourse and aims to improve the methodological foundations of the territorial organization of society in the context of the regional policy of Ukraine. It is emphasized that in the regions, both socio-geographical and administrative areas, there are transformational processes of reforming the economy and social order, which change both institutional and identification vectors of spatial development. The “region” is considered as a historically formed socio-cultural community, within which local regional structures interact with macro- and micro-social institutions. The paper argues that the natural and socio-humanitarian sciences have developed different approaches to the definition of «region». It refers predominantly to a territory that is a geographical unit whose population maintains continuity, shares common values, and seeks to reproduce and develop its identity to stimulate cultural, economic, and social progress.

It is proved that the geocultural perspective of research allows to study the region as a holistic system of economic relations and communications, to assess its role in translating the global values and national culture, to understand the historically formed uniqueness of the territory. The region is understood as a certain spatial socio-culture with its inherent mechanisms of reproduction, self-knowledge, and self-expression. This understanding is based on an immersion in a specific aura of regional types of worldviews, values, and preferences that have changed over the centuries. It is argued that the analysis of the correlation of regional, national and global interests and values, problems of regionalization of public consciousness, indicators of regional styles of behavior is of paramount importance.

Key words: region, spatial development, geocultural research, regional identity, regional policy.